

Carles Santacana (ed.), *Europa en Espanya. Redes intelectuales transnacionales (1960-1975)*, Sílex Ediciones, Madrid, 2023, 426 pp.

La historiografia sobre el franquisme ha experimentat un important desenvolupament en aquest primer terç del segle XXI, reflectit en nombroses investigacions i publicacions. En els darrers temps, excel·leix l'interès pels anys del *desarrollismo* i del *tardofranquismo*, amb notables aportacions i la incorporació de noves línies de recerca.

El llibre publicat per l'Editorial Sílex, *Europa en Espanya. Redes intelectuales transnacionales (1960-1975)* coordinat per Carles Santacana Torres, catedràtic d'Història Contemporània de la Universitat de Barcelona, reuneix les contribucions de 15 investigadors d'arreu de l'Estat que examinen en clau transnacional les connexions culturals i polítiques del país amb la resta del món en els anys seixanta i primera meitat dels setanta. En el seu conjunt, es posa en relleu la importància d'aquestes xarxes a l'hora d'interaccionar amb el món i d'obrir-se a la modernitat. Europa, i amb ella la cultura occidental, esdevé l'horitzó en el qual s'emmiralla una generació jove que no havia fet la guerra però havia crescut en l'autarquia, en un context de profunda transformació social, política i cultural tant a Espanya com a la resta del món. Modernització i europeisme van de la mà : França, Itàlia, Alemanya, però també els Estats Units i l'òrbita soviètica, en el complex món de la Guerra Freda, son espais físics o simbòlics on escriptors, traductors, editors, dibuixants i polítics de sensibilitats diverses busquen nous referents. L'anàlisi de les xarxes culturals, artístiques i polítiques transnacionals que sorgeixen permet connectar les històries de Catalunya i d'Espanya amb les de França, Itàlia o Alemanya, i aprofundir en el coneixement del desenvolupament de la societat espanyola a partir dels anys 60.

El volum es divideix en dues parts que interaccionen entre elles. Les contribucions de la primera, sota el títol "Els intel·lectuals i la cultura com intermediaris amb Europa i la llibertat", posen l'accent en les interaccions culturals transnacionals que van afavorir la renovació cultural en el tardofranquisme. Un primer nucli emfatitza algunes trajectòries personals i projectes culturals i literaris (Carles Santacana, Elisabeth Ripoll, Teresa Muñoz, Ferran Archilés, Antoni Marimon), i un segon grup destaca el paper de l'element religiós i posa èmfasi en la dimen-

sió internacional (Julio de la Cueva, Giovanni Cattini, Sebastià Serra, Joseba Louzao). Quant a la segona part, se centra en les xarxes transnacionals que sorgeixen en aquests anys amb la intenció de denunciar l'Espanya franquista i crear solidaritats a Europa amb l'antifranquisme (Andreu Mayayo / Paola Lo Cascio, David Ginard, Francesc Foguet, Francisca Lladó, Javier Muñoz Soro).

El capítol de Carles Santacana obre el volum. Analitza la rellevància cultural i política que van adquirir els programes editorials durant la segona meitat dels anys seixanta i se centra en les edicions de butxaca per destacar-ne la seva influència en l'àmbit cultural i polític. Es destaca tant el caràcter col·lectiu d'aquestes iniciatives com el paper cabdal exercit per figures com Javier Pradera, Josep M. Castellet o Xavier Folch, entre d'altres, i para especial atenció en les traduccions i en la recepció pública d'aquestes en diaris com l'*ABC* i *La Vanguardia* i en revistes com *Destino* i *Quaderns per al Diàleg*. Alhora, es destaquen els esforços per establir connexions amb els debats internacionals contemporanis i difondre clàssics fins aleshores limitats per restriccions i prohibicions. Així és com les traduccions en àrees com el pensament i les ciències socials s'erigeixen com a indicadors de la modernització cultural durant el tardofranquisme, subratllant la importància d'establir vincles amb la producció cultural europea.

Del món editorial se n'ocupa també Elisabeth Ripoll Gil, que tracta del paper que va tenir la producció bibliogràfica en la difusió de les idees i els valors de l'avantguarda cultural. Ripoll estudia els llibres de butxaca d'Alianza editorial (1966-1975) i el paper que en el projecte van tenir intel·lectuals com José Ortega Spottorno, Javier Pradera o Jaime Salinas. L'èxit de l'editorial es va reflectir en la seva extensa producció bibliogràfica, destacant el treball dels prologuistes i dels traductors, que van afavorir la connexió entre el lector i el món exterior.

A la dimensió internacional de l'editor i activista cultural Josep M. Castellet li dedica el seu estudi Teresa Muñoz Lloret. Explica com Castellet utilitzava totes les plataformes al seu abast per dur a terme els projectes culturals, essent el seu primer viatge a París, el 1953, el que en bona mesura li va fer prendre consciència de la situació a l'interior. Des d'aleshores es va esforçar per mantenir el contacte amb l'exterior. Una frase de Castellet, en evocar la seva biblioteca, sintetitza el seu pensament i el de tants altres intel·lectuals compromesos amb la cultura catalana: les traduccions al català serien el « llegat d'una cultura universal, traspasada a una llengua d'àmbit restringit ».

Ferran Archilés s'ocupa d'un altre gran referent per a la cultura catalana dels seixanta i setanta, Joan Fuster, i de la seva relació amb la cultura francesa. Fuster és presentat com a difusor, *porteur*, de la cultura francesa per a la cultura en llengua catalana, sobretot del pensament i de l'assaig. Des de Sueca, Fuster era un "intel·lectual perifèric" que establí amb la cultura francesa una relació intensa i complexa. Les traduccions al català i, en el seu conjunt, les referències a la cultura francesa, formaven part d'un projecte de normalització de la cultura catalana, a la qual calia reconnectar amb la cultura europea i evitar que es convertís en una cultura provincialiana. Fuster estava convençut que la tradició europeista de la cultura catalana de preguerra i l'oposició a la cultura espanyola autàrquica del franquisme, assentaven les bases per al seu ressorgiment. Amb habilitat, Archilés explica com considerar la cultura francesa com un gran referent de modernitat i innovació no impedia a Fuster ser conscient de la seva condició de nació jacobina per excel·lència. Malgrat la seva francofilia, Fuster era crític amb la França real,

la xovinista, amb el seu nacionalisme d'Estat i "el seu tracte degradant cap a les cultures minoritzades del país".

Antoni Marimon aborda l'uropeïtzació de la cultura a través de la traducció al castellà i al català de tebeos, i per això estudia els vincles entre la indústria editorial, els creadors i els traductors dels còmics franco-belgues. En els 60, Barcelona era la capital del còmic espanyol i de la difusió de la *bande dessinée* franco-belga. L'adaptació i difusió d'una gran quantitat de treballs en els seixanta i setanta va permetre la modernització del llenguatge del còmic. *Cavall Fort*, que va néixer el 1961, es pot editar sota l'empara dels bisbats catalans fins a la seva definitiva legalització el 1968, i incorporava al còmic infantil una important càrrega ideològica de reivindicació de la llengua i la literatura catalana i del catolicisme més obert.

La qüestió religiosa, en la seva complexitat, és examinada des d'enfocs diferents. Diversos autors aprofundeixen en els canvis de l'Església a partir del Concili Vaticà II, ja sigui per analitzar els efectes i la relació en el comunisme espanyol, ja sigui per abordar-lo des de la perspectiva de la democràcia cristiana. El punt de partida és sempre el mateix : el pontificat de Joan XXIII i el Concili Vaticà II van marcar profundament la història del catolicisme a nivell mundial. Quant als comunistes espanyols, aquests havien iniciat el seu gir polític en la segona meitat dels anys 50.

Julio de la Cueva Merino s'ocupa de les conseqüències del Concili Vaticà II (1962-1965) en el comunisme espanyol. S'analitza com el PCE i el PSUC van reaccionar davant les novetats del Segon Concili Vaticà i alhora com aquest va estendre la mà al comunisme. També estudia el diàleg cristià-marxista que sorgí de tot plegat. La renovació (*aggiornamento*) del Segon Concili Vaticà i l'adaptació a la modernitat d'aquest, va influir en el canvi de posicionament dels comunistes, que van proposar postures menys dogmàtiques pel que fa a la religió. Particularment interessant és com l'autor insereix en el marc internacional aquestes noves relacions, que cal fer remuntar als anys trenta i quaranta i als líders comunistes Maurice Thorez i Palmiro Togliatti. El resultat de tot plegat fou que el PCE i el PSUC van acabar abandonant el seu ateisme per adoptar el laïcisme, i amb el temps van abraçar la democràcia i defensar el pluralisme ideològic.

La circulació de la teologia política a les xarxes transnacionals catòliques del postconcili és el tema treballat per Joseba Louzau Villar. Se centra en la trajectòria del catòlic alemany Baptist Metz, que pretenia, com d'altres teòlegs cristians en llengua alemanya de mitjans de la dècada dels 60, renovar la relació entre teologia i política. Louzau Villar reflexiona sobre les relacions transnacionals que es van produir al voltant de la proposta de renovació del projecte de pensament cristià d'esquerres i presta especial atenció al seu impacte en els teòlegs espanyols i llatinoamericans, coincidint amb el procés de recomposició dins del cristianisme europeu i alhora el desenvolupament d'una onada revolucionària en les universitats occidentals.

Giovanni Cattini analitza l'interès recíproc entre la democràcia cristiana espanyola i la italiana. Ho fa a través de l'anàlisi de la revista italiana *Politica* i del setmanari espanyol *Cuadernos para el Diálogo*. En un període a cavall del pontificat de Joan XXIII i els inicis de Pau VI, ambdues publicacions mostraven dues trajectòries polítiques democristianes alternatives però amb punts en comú, i amb el mateix desig de presentar una alternativa democràtica i humanista tant a la democràcia liberal i al marxisme com al franquisme. Malgrat la radical disparitat de les situacions polítiques entre Espanya i Itàlia, els dos sectors s'observaven críticament i les experiències recíproques van influir en l'evolució tant dels catòlics espanyols com dels italians.

Teresa Abelló centra el seu treball en el moviment llibertari espanyol i l'impacte del maig francès en aquest. A finals del franquisme, en el context del ressorgir dels moviments socials, el moviment llibertari espanyol vivia una situació crítica. Abelló analitza com les dinàmiques de protesta i canvi impulsades pel maig del 68 van influir en l'anarquisme espanyol i com això va portar a una acceptació del marxisme llibertari i a la formació de nous grups llibertaris a Espanya. Així, en els setantes, figures com Federica Montseny o José Peirats, que representaven la "generació exiliada", mereixien el respecte de la militància i mantenien el seu valor simbòlic, però estaven allunyades del concepte llibertari de les noves generacions. Els llibertaris dels setanta, en realitat, connectaven millor amb el discurs del Maig del 68 i amb l'antifranquisme de l'interior d'Espanya.

La darrera contribució d'aquesta primera part va a càrrec de Sebastià Serra Busquets, qui analitza l'experiència de la Fundació Europea Dragan (1967-1975), que obre la seva seu a Palma el 1969 i representa una aposta directa per contribuir a la comunitat cultural europea. S'organitzaven seminaris, cursos universitaris, conferències, convenis, premis a obres sobre problemàtiques europees... Per a Dragan, nacionalisme, europeisme i democràcia no eren contradictoris, per la qual cosa, si sorgia un nacionalisme europeu, aquest seria estimulat per un de regional o nacional.

Considerablement més curta que la primera part, però en cap cas menys interessant, és la segona part del llibre. Els diferents treballs analitzen diversos aspectes de les xarxes transnacionals que es creen en aquests anys, les que es proposaven denunciar l'Espanya franquista i la solidaritat europea amb l'antifranquisme (Andreu Mayayo / Paola Lo Cascio, David Ginard, Francesc Foguet, Francisca Lladó), i inclou, alhora, alguna contribució més centrada en la diplomàcia franquista (Javier Muñoz Soro).

El capítol d'Andreu Mayayo i Paola Lo Cascio presenta un doble objectiu: primer, mostrar com l'europeisme dels anys seixanta i setanta es va anar transformant en una cultura política àmplia, de trobada i consens, que va permetre la interacció entre diversos actors de l'oposició i feu que la qüestió espanyola fos percebuda com un desafiament democràtic; segon, explicar la participació activa dels comunistes espanyols en aquest procés. Si l'europeisme va ser crucial per superar la dictadura, el viratge eurocomunista del PCE li va permetre, anys després, convertir-se en el primer partit comunista a entrar en el moviment europeu i internacional, el 1977. El 1962 fou un any clau. Al quart Congrés del moviment europeu, es reuniren a Munic antifranquistes de l'interior i de l'exili. Salvador de Madariaga pretenia evitar l'ingrés d'Espanya a la Comunitat Econòmica Europea però també acabar amb l'hegemonia dels comunistes a l'oposició antifranquista. Ara bé, els comunistes ja havien iniciat la seva política de reconciliació nacional anys enrere i poc després, el 1972, el PCE també advocava per l'ingrés d'Espanya a la Comunitat Econòmica Europea.

El capítol de David Ginard Feron també tracta l'evolució del comunisme espanyol a partir de l'anàlisi de tres reunions que el PCE va celebrar a França i Itàlia (Montreuil, Ginebra i Roma) entre 1971 i 1975. En aquestes, la presència de Dolores Ibárruri va ser fonamental. El discurs possibilista del Partit Comunista articulat al voltant de la política de reconciliació nacional i el pacte per la llibertat, va permetre ampliar la seva incidència entre l'emigració espanyola a Europa, gràcies també a la col·laboració d'uns partits germans com el francès, l'italià i el suís, sòlidament implementats al territori. L'èxit d'aquests tres mítings, en part gràcies a la

Passionària, va promoure el partit entre la immigració i a l'interior, va contrarestar el desgast generades per les escissions i va contribuir a difondre a Espanya i a Europa una nova imatge del partit.

En un altre ordre de coses, Francesc Foguet s'interessa per la trajectòria de l'escriptor, professor i assagista teatral Ricard Salvat (1939-2009), i en els seus vincles amb el món comunista. Se centra en la seva participació en organismes internacionals com la *Comunita Europea degli Scrittori* (COMES) y el *Consejo Mundial de la Paz* (CMP) durant les dècades de 1960 i 1970, que pretenien crear vincles entre l'Est i Occident en el context de la Guerra Freda. Va viatjar per Europa, establir connexions amb altres escriptors europeus i es submergí en l'ambient cultural dels anys seixanta per tal d'escapar a l'opressió del règim franquista i ampliar els seus horitzons a escala internacional. Com explica Foguet, la seva participació en el Consell Mundial de la Pau el va ajudar a establir vincles amb intel·lectuals d'esquerres i denunciar la repressió franquista i la persecució de la llengua i la cultura catalanes, tot i evitant sempre posicions dogmàtiques i mantenint la seva independència ideològica.

El capítol de Francisca Lladó Pol planteja l'impacte de l'exili del 1939 i el de l'emigració dels anys cinquanta en dibuixants de còmics espanyols, que es van integrar en el mercat internacional. L'autora examina algunes d'aquestes experiències i distingeix entre generacions. Dels exiliats estudia els exemples de José Cabrero Arnal i de Joan Call Bonet. Cabrero estava vinculat al PSUC i, un cop a França, al PCF (va publicar a *Placid et Muzó* i a *l'Humanité*), mentre Call va col·laborar en la premsa de l'exili (*CNT*, *Zenit* o *Solidaritat Obrera*) i en la francesa, com la *Depeche du midi*, a Toulouse. En els cinquanta i primers seixanta va arribar a França una nova generació de dibuixants, com Francisco Balet, Julio Rivera o Andrés Vázquez de Sola. L'autora reivindica, sobretot, aquesta generació d'autors menys reconeguts, que van publicar en revistes infantils i d'humor satíric. Observa com a mesura que el còmic adult va prendre força, les noves vinyetes incorporaven la crítica al franquisme i la voluntat de canvi. Sigui com sigui, Lladó defensa que aquestes xarxes culturals i artístiques transnacionals van permetre que el còmic es consolidés com un nou art, i que en el procés també hi van contribuir els dibuixants espanyols des de les publicacions franceses.

L'historiador Javier Muñoz Soro presenta un estudi summament interessant sobre la diplomàcia franquista a la Itàlia republicana que participa en la comprensió de les estratègies de la política exterior del règim i la seva naturalesa. A partir d'aquest estudi de cas, es mostra com el règim franquista va concebre la seva política cultural a l'exterior com una batalla de propaganda. El franquisme buscava legitimar-se i normalitzar el seu alineament en el bloc occidental, emfatitzant el seu anticomunisme i la seva vocació europeista. Una manera va ser la signatura d'acords culturals bilaterals amb diversos països. El 1955 fou el torn d'Itàlia. La línia d'acció cultural a l'exterior que s'havia de seguir se sustentava en tres pilars: catolicisme, anticomunisme, hispanisme. Ara bé, l'acció exterior també buscava conèixer (i investigar) els enemics que actuaven fora d'Espanya. La política cultural exterior del franquisme es va moure en una irremeiable ambigüitat tàctica, basculant entre l'acostament als sectors afins (catòlics i liberals conservadors europeus i estatunidencs), i l'oportunisme d'una *real politik*.

En definitiva, en el seu conjunt aquest llibre ofereix una visió força interessant de les interaccions culturals i polítiques d'Espanya amb Europa i el món durant els anys seixanta i primera meitat dels setanta. Les xarxes transnacionals esdevenen el fil conductor que connecta les his-

tòries de Catalunya i d'Espanya amb les de França, Itàlia, Alemanya i altres països, en un context de profundes transformacions socials, polítiques i culturals. El volum destaca la importància d'aquestes connexions en la modernització i europeisme de la societat espanyola de l'època. *Europa en España* és, sens dubte, una contribució cabdal a la historiografia del franquisme i de les dinàmiques transnacionals que van marcar aquest període de la història espanyola.

Maria Llobart Huesca
Universit  Paul Valéry-Montpellier 3 (França)

Llicència

Aquesta obra està sota una llicència internacional Creative Commons Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada 4.0. L'autor/a que publica en aquesta revista està d'acord amb els termes següents:

- a. L'autor/a cedeix en exclusiva tots els drets de propietat intel·lectual a l'editor/a per a tot el món i per a tota la durada dels drets de propietat intel·lectual vigents aplicables.
- b. L'editor/a difondrà els textos amb la Creative Commons Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada 4.0, la qual permet compartir l'obra amb tercers, sempre que en reconeguin l'autoria, la publicació inicial en aquesta revista i les condicions de la llicència.

Licencia

Esta obra está bajo una licencia internacional Creative Commons Atribución-NoComercial-SinDerivadas 4.0. El autor o la autora a que publica en esta revista est  de acuerdo con los términos siguientes:

- a. El/la autor/a cede en exclusiva todos los derechos de propiedad intelectual al/la editor/a para todo el mundo y toda la duración de los derechos de propiedad intelectual vigentes aplicables.
- b. El/la editor/a difundir  los textos con la Atribución-NoComercial- No Derivada 4.0 Internacional que permite compartir la obra con terceros, siempre que éstos reconozcan su autoría, su publicación inicial en esta revista y las condiciones de la licencia.

License

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License. The author who publishes in this journal agrees to the following terms:

- a. The author exclusively assigns all intellectual property rights to the publisher worldwide and for the entire duration of the applicable intellectual property rights.
- b. The publisher will distribute the texts under the Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0 International, which allows the work to be shared with third parties, as long as they acknowledge the authorship, the initial publication in this magazine and the conditions of the license.